

PƏRVİZ ZARE ŞAHMƏRƏSİNİN "QARABAĞNAMƏ" ƏSƏRİ HAQQINDA

Namiq Musalı,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Xəzər Universiteti Tarix və arxeologiya departamentinin müəllimi

Tehran şəhərinə son elmi ezamiyyətimiz zamanı tariximiz üçün əhəmiyyətli olan bir sıra mənbələri və araşdırma əsərlərini əldə etdik. Bu əsərlər arasında İran tarixçisi Pərviz Zare Şahmərəsinin Qarabağ tarixi ilə bağlı monoqrafiyası xüsusi aktuallıq kəsb edir. "Qarabağname: əz ədvar-e köhən ta doure-ye moaser" ("Qarabağnamə: qədim zamanlardan müasir dövrə qədər") adını daşıyan və 626 səhifə həcmində olan monoqrafiya hicri-şəmsi təqviminə 1389-cu (miladi 2010-2011) ildə Tehranın "Şiraz" nəşriyyatında 500 tirajla farsca nəşr edilmişdir. Kitab ön sözdən, yeddi fəsildən, nəticədən, əlavələrdən və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir. Əsərin müəllifi İranda Qarabağ və ümumiyyətlə Azərbaycan tarixi ilə bağlı görkəmli mütəxəssislərdən biridir.

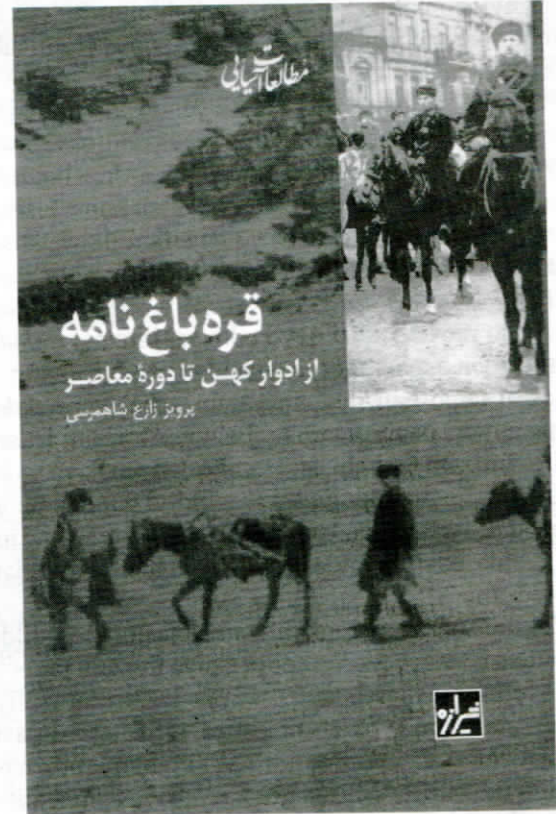
P.Z.Şahmərəsi "Ön söz"də Qarabağın tarixi əhəmiyyətinə və bu əsəri qələmə almasının səbəblərinə toxunur. O, rəsmən Azərbaycan Respublikasına məxsus olan Dağlıq Qarabağın və ona bitişik bölgələrin erməni işğalı altında olduğunu xüsusi vurğulayır. Müəllif Qarabağ tarixi ilə bağlı araşdırmalara hələ 1990-cı illərin əvvəllərində başlamışdır. Həmin vaxt SSRİ-nin dağılması nəticəsində yeni müstəqillik əldə etmiş dövlətlərin İranda tanınması və tədqiqi zərurəti yaranmışdı. Məsələyə bu prizmadan yanaşan müəllif, İran sərhədləri yaxınlığında baş verən Qarabağ konfliktini diqqətdə saxlayaraq, Qarabağın ümumi tarixini tədqiq etmək fikrinə düşmüşdür. Qarabağa dair ilk kitabını hələ hicri-şəmsi 1376 / miladi 1997-98-ci ildə İran Xarici İşlər Nazirliyinin xətti ilə nəşr etdirən tarixçi sonralar da bu sahədə tədqiqatlarına davam edir, daim yeni materiallar toplayır və beləliklə, onun ilk kitabının çapından 13 il sonra haqqında bəhs etdiyimiz monoqrafiya işiq üzü görür.

Monoqrafiyanın altı paragrafdan ibarət I fəslə "Qarabağda insanın, mədəniyyətin və hökumətin peyda olması" adını daşıyır. Bu fəsildə əsasən Qarabağın islamiyyət-

dən öncəki tarixi dəyərləndirilmişdir (səh. 1-57).

Fəslin ilk paragrafı Qarabağın coğrafiyasına və təbiətinə həsr edilmişdir. P.Z.Şahmərəsi "Qarabağ" adının XIV-XV əsrlərdə ortaya çıxdığını iddia edən bəzi erməni alimlərinin fikirləri ilə razılaşmır. Onun tədqiqatından bəlli olur ki, hələ XII əsrdən etibarən bəzi erməni mənbələri bu vilayəti "Qarabağ" adlandırmağa başlamışlar. Tədqiqatçı belə nəticəyə gəlir ki, əgər "Qarabağ" ifadəsi vilayət adı olaraq artıq XII əsrdə erməni mənbələrinə keçmişdirsə, deməli, bu ad müsəlman türk camaatının arasında bundan çox əvvəllər şifahi şəkildə populyarlıq qazanmışdır (səh. 1-12).

I fəslin 2-ci paragrafı "Qarabağın arxeologiyası" adlanır. Lakin bu fəsildə təkcə arxeologiya deyil, ümumiyyətlə Qarabağın qədim tarixinin böyük bir hissəsi şərh edilmişdir. Müəllif Qarabağı bəşəriyyət tarixinin ən qədim ocaqlarından biri hesab edir və buranın bir milyon illik tarixi keçmişə malik olduğunu bildirir.

P.Z.Şahmərəsi bir sıra İran alimlərinin fikirlərinin əksinə olaraq, hələ qədim dövrlərdən başlayaraq Azərbaycanda və o cümlədən də Qarabağda türk tayfalarının məskunlaşdığını irəli sürür. Məsələn, o, m. ö. VII əsrdə Cənubi Qafqaza gəlmiş sakaları (sakları) türk mənşəli tayfa hesab edir,

onların əsas mərkəzinin bugünkü Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşdiyini göstərir və Qarabağın da onların hökmü altında olduğunu ifadə edir. Sözügedən paraqrafda yenə erməni alimləri ilə polemikaya giren tədqiqatçı Artsax sözünün ilk variantlarına hələ Urartu mənbələrində rast gəlindiyini yazaraq, bu coğrafi adın ermənicə ola biləcəyini güman etmir. Onun fikrincə, Artsax sözü ya qədim İran dillərində “qərb tərəf” mənasındadır, ya da türk mənşəli tayfa olan sakaların adı ilə bağlıdır (səh. 12-24).

Fəslin 3-cü paraqrafında Bərdə şəhərinin qədim və erkən orta əsrlər tarixinə nəzər salınmışdır. Tarixçinin ilkin mənbələrdən gətirdiyi iqtibaslar Bərdənin tarixən Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu göstərir (səh. 24-32).

4-cü paraqrafda Albaniya (Qafqaz Albaniyası) dövlətindən söz açılmışdır. Müəllif haqlı olaraq, Qarabağın qədim dövrlərdən Azərbaycan dövlətlərinin (Albaniyanın, qismən də Atropatenanın) daxilində yer aldığını qeyd edir (səh. 33-47).

5-ci paraqraf “İslamdan öncə Qafqazın dini vəziyyəti” mövzusunda həsr edilmişdir. Qafqaz Albaniyasının VII əsrə qədərki dini vəziyyətini şərh edən İran tarixçisi İslamiyyətin Qafqaza gəlişindən sonra erməni kilsə xadimlərinin alban kilsəsinə qarşı yürütdükləri hiyləgər siyasəti ifşa edir və bu siyasət nəticəsində alban xalqının müsəlmanlaşmamış hissəsinin qriqoryanlaşmağa və erməniləşməyə başladığını vurğulayır: “Ermənilər yaranmış vəziyyətdən Qarabağı dini cəhətdən özlərinə tabe etmək üçün yararlanmağa səy göstərirdilər. Erməni diplomatiyası çalışırdı ki, Bizans və İslam xilafəti arasında müharibədə ərəblərin tərəfini tutsun. Onların qəsdı bu idi ki, Albaniyanı Bizansla dostluqda ittiham etsinlər... və xilafətin köməyi ilə bu ölkənin kilsəsini özlərindən asılı vəziyyətə salsınlar. Onlar axırda alban kilsəsini erməni kilsəsinə tabe etməyə müvəffəq oldular və bu zamandan etibarən Dağlıq Qarabağın aborigen əhalisinin (Qarabağ albanlarının – N.M.) əvvəlcə qriqoryanlaşması, daha sonra isə erməniləşməsi prosesi başladı” (səh. 47-50). Müəllifin bu mövqeyi Azərbaycan tarixşünaslığında mərhum akademik Z.M. Bünyadov tərəfindən irəli sürülmüş konsepsiya ilə uyğunluq təşkil etməkdədir.

İlk fəslin son paraqrafı “Girdman dövləti” adlanır. Burada Mehranilər sülaləsinin tarixi, Cavanşirin həyat və fəaliyyəti geniş şəkildə işıqlandırılır, həmçinin Qarabağın Albaniyanın siyasi və mədəni həyatındakı rolu ön plana çəkilir. Müəllif bu paraqrafda da erməni din xadimlərinin Albaniyaya qarşı məkrli planlarından və riyakar oyunlarından bəhs edir (səh. 50-57).

Monoqrafiyanın II fəslı üçün **“Qarabağ İslam dövründə”** başlığı seçilmişdir. VII-XV əsrlərdə Qarabağda baş vermiş proseslər haqqında burada ətraflı məlumat alırıq. Fəsil daxilində dörd paraqraf yer verilmişdir (səh. 59-92).

Bu fəslin ilk paraqrafı “İslamın Qarabağa varid olması” probleminə ayrılmışdır. Həmin paraqrafda Qarabağın xilafət tərkibindəki vəziyyəti nəzərdən keçirilir. Müəllif bildirir ki, bu mərhələdə Qarabağ əhalisinin çox hissəsi müsəlmanlığı qəbul etsə də, Dağlıq Qarabağdakı albanlar xristian inancında qalmaqda davam etdilər və mənşəcə erməni olmayan bu insanlar, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, tədricən qriqoryanlaşdılar və erməniləşdilər. Tarixçinin xürrəmilər hərəkatı haqqında məlumatı da diqqəti çəkir: “Azərbaycanlı qəhrəman Babək Xürrəmdinin Abbasilər hökuməti əley-

hinə qiyamı xalq etirazının ən bariz örnəklərindən biridir” (səh. 59-64).

II fəslin 2-ci paraqrafı “Abbasilərdən sonrakı müstəqil hökumətlər” adlandırılmışdır. Paraqrafda Qarabağın tarixi IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olmuş feodal dövlətlərinin – Sacilərin, Salarilərin, Rəvvadilərin, Şəddadilərin və Şirvanşahların tarixi ilə bağlı məsələlərlə paralel şəkildə şərh edilir (səh. 64-74).

“Moğol yürüşü” adını daşıyan növbəti paraqrafın əvvəlində Azərbaycandakı, o cümlədən Qarabağdakı Səlcuq idarəçiliyi və Səlcuqlar dövründə bu bölgədəki etnik proseslər öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçı vətənimizdə və onun tərkib hissəsi olan Qarabağda türklərin qədim zamanlardan etibarən məskunlaşdığını və yaşadığını, Səlcuqların gəlişindən xeyli əvvəl burada türk dilinin rəvac tapdığını etiraf edir. Amma buna baxmayaraq, o, türk dilinin XI əsrə qədər bu regionda digər qədim yerli dillərlə yanaşı mövcudluğunu və türkcənin ölkəmizin hakim dilinə çevrilməsinin Səlcuqların gəlişi ilə əlaqədar olduğunu irəli sürür.

Bu paraqrafda 1240-cı ilin sonunda moğol-tatarların Qarabağdakı Laçın qalasına hücumu və bu qaladakı qanlı qırğından sonra xalq arasında oranın “Qanlı qaya” adlanması haqqında verilmiş məlumat nəzərimizi cəlb etdi. Çünki bu qala ilə əlaqədar XIII əsrdə türkcə “Qanlı qaya” adının ortaya çıxması həmin ərazidə yaşayanların Azərbaycan türkləri olduğunu göstərir (səh. 74-80).

Fəslin son paraqrafı “Qarabağ Elxanilər zamanında” sərlövəsinə malik olmasına baxmayaraq, burada regionun Elxanilərdən sonrakı, Cəlairilərin, Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların hakimiyyətləri dövründəki tarixi haqqında da məlumat verilmişdir.

XIV yüzilliyin sonlarında Qarabağa gələn məşhur fateh Əmir Teymur buranı çox bəyənilir. Əski qaynaqlara istinad edən araşdırmaçı yazır ki, “Qarabağın suyu və havası Teymurun xoşuna gəldiyindən, o, fərman verdi ki, istirahət etməsi üçün Qarabağın ürək oxşayan çəmənlərində çadır qurunsunlar... Teymur Qarabağın havasına və səfasına çox meyilli idi”. XV əsrin hadisələri ilə əlaqədar olaraq, əsərdə qəranmanlu tayfasının Qarabağın siyasi həyatındakı roluna diqqət yetirilir (səh. 80-92).

“Bəylərbəyiliklər əsri, yarımüstəqil hakimiyyət” adlanan üçüncü fəsil Qarabağın Səfəvilər və Nadir şah Əfşar dövründəki tarixinə həsr edilmişdir və dörd paraqrafda bölünmüşdür (səh. 93-144). Müəllif Qarabağ bəylərbəyilərini mərkəzdən asılı olan yarımüstəqil hakimlər kimi təsvir etməkdədir.

İlk paraqraf mündəricatda “Səfəvilər dövlətinin züheru” adı ilə verilsə də, mətnə “Qarabağ Səfəvilər zamanında” başlığı altında təqdim olunmuşdur. Tədqiqatçı Qarabağın Səfəvilər üçün son dərəcə əhəmiyyət kəsb edən bir bölgə olduğunu vurğulayır və bu bölgənin Səfəvi tərəfdarlarının sıx məskunlaşdığı yerlərdən biri olduğuna diqqət çəkir. O yazır ki, Səfəvilər zamanında Qarabağın türk elatlarından 15 minlik qoşun səfərbər olunurdu və bu elatlar Səfəvi xanədanına son dərəcə sədaqətli olmaları ilə fərqlənirdilər (səh. 93-98).

Fəslin 2-ci paraqrafı “Ziyadoğlu Qacar xanədanının hakimiyyəti” məsələsinə həsr edilmişdir. Tarixçi, Şahverdi sultan Ziyadoğlunun həyatı və onun davamçıları haqqında geniş məlumat verir. Müəllif Səfəvilər dövründə Qarabağda ən çox inkişaf edən iqtisadi sahələrin maldarlıq, ipəkçi-

ti Qafqazda davam etdirdikləri qeyd edilir. Müəllif erməni silahlı dəstələrinin 1905-06-cı illərdə Cənubi Qafqazda, xüsusən də Qarabağda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayət və vəhşiliklərdən geniş surətdə bəhs etmiş və ermənilərin bu əməllərini terrorizm kimi dəyərləndirmişdir. Tarixçi həmçinin I dünya müharibəsi illərində ermənilərin Türkiyənin şərqi (Vanda) və İran Azərbaycanında (Urmiyada) müsəlmanlara qarşı qırğınlarından və zülmələrindən söz açır (səh. 288-297).

Dörd paragrafdan ibarət VI fəsil **“Qarabağ 1917-ci il Rusiya inqilabından sonra”** adını daşıyır (səh. 299-344). Qəribədir ki, fəslin ilk paragrafı (“İngiltərənin Qarabağda oynadığı rol”) 1918-ci ilin oktyabr ayındakı hadisələrin təsviri ilə başlayır. 1917-1918-ci illərdə Qarabağda baş vermiş proseslər əsas etibarilə müəllifin diqqətindən kənar qalmış, o, hətta Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması ilə əlaqədar məsələlərin də üstündən sükutla keçmişdir. Hiss olunur ki, əsərin bu hissəsində natamamlıq və ya boşluq mövcuddur. Sanki sözügedən fəslin əvvəlindən bir paragraf kəsilib götürülmüş və hadisələrin şərh olunmasında ki ardıcılıq və ahəngdarlıq pozulmuşdur.

Bu fəslin nəşr variantında əksini tapmış 1-ci paragrafda Qarabağın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkib hissəsi olduğu vurğulanmış, ermənilərin Qarabağda separatçılıq cəhdlərinin qarşısının Azərbaycan hökumətinin bölgə üzrə valisi Xosrov bəy Sultanov və onun qardaşı Sultan bəy Sultanov tərəfindən qətiyyətlə alındığı göstərilmiş və beynəlxalq müstəvidə Qarabağ məsələsinin doğurduğu əks-ədə şərh edilmişdir (səh. 299-324).

Fəslin 2-ci paragrafı “Qarabağda bolşevik hökumətinin bərqərar olması” məsələsinə ayrılmışdır. Burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, bolşevik işğalı və bununla əlaqədar olaraq Qarabağdakı vəziyyət izah edilir (səh. 324-330).

3-cü paragraf “DQMV-nin təsis edilməsi” adlanır. Paragrafda Moskvanın və erməni siyasətçilərinin təşəbbüsü ilə DQMV-in yaradılmasına gedən yol və 1923-cü ildə bu qurumun elan olunması sənədlərin köməyi ilə nəzərdən keçirilir. Müəllif sovet hakimiyyətinin ilk illərində Moskva rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı haqsızlıq etdiyini və tarixi Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanla verildiyini göstərir: “Azərbaycanın qədim vilayətləri olan Göyçə və Zəngəzur vilayətləri qoparılarq, Ermənistanla ilhaq edildi. Bunun nəticəsində Ermənistan İranla həmsərhəd oldu. Ümumiyyətlə, sovet hökuməti dövründə Azərbaycan məmləkətinin təxminən 28 min kv. km. ərazisi alınaraq, qonşu cümhuriyyətlərə birləşdirildi. O cümlədən, Dərbənd vilayəti Dağıstana verildi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 10 mart 1948-ci il tarixli 754 sayılı fərmanına uyğun olaraq, A.Mikoyanın rəhbərliyi altında 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı Ermənistandan çıxarıldı” (səh. 330-341).

“Muxtariyyət halının icadından sonra Qarabağın vəziyyəti” başlıqlı 4-cü paragrafda çox qısaca şəkildə DQMV-in tarixinə nəzər salınmış, ermənilərin zaman-zaman bu vilayəti Ermənistanla birləşdirmək tələbi ilə çıxış etdikləri qeyd olunmuşdur (səh. 341-344).

VII fəsil **“Böhran, münafişə və müharibə”** adlanır (səh. 345-532). On əkkiz paragrafdan ibarət bu fəsil ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarından etibarən baş qaldırmış Qarabağ konfliktinə həsr edilmişdir. Burada “Qorbaçovun ərməgani” (səh. 345-356), “Sumqayıt ssenarisi” (səh. 356-

364), “Moskvanın reaksiyası” (səh. 365-373), “Döyüşlərin başlanması” (səh. 373-388), “Bakı 1990-cı ilin yanvarında” (səh. 389-397), “Jeleznovodsk qərarı” (səh. 397-408), “Xocalı faciəsi” (səh. 408-424), “Şuşanın süqutu” (səh. 424-429), “Laçının işğalı və Naxçıvanın blokadası” (səh. 430-437), “Azərbaycanın hücumunun başlanması” (səh. 437-459), “Təhlükəsizlik Şurasının 822-ci qətnaməsi” (səh. 459-468), “Ağdamın süqutu” (səh. 468-475), “Təhlükəsizlik Şurasının 853-cü qətnaməsi” (səh. 475-483), “Təhlükəsizlik Şurasının 874-cü qətnaməsi” (səh. 483-489), “Təhlükəsizlik Şurasının 884-cü qətnaməsi” (səh. 498-495), “Azərbaycanın böyük həmləsi” (səh. 495-501), “Axırncı atəşkəs anlaşması” (səh. 502-511), “Sülh danışıqları və onun perspektivləri” (səh. 511-532) kimi paragraflar mövcuddur. Müəllif ermənilərin iddiaları əsasında Qarabağ konfliktinin ortaya çıxmasından, hərbi əməliyyatların gedişindən, erməni silahlı birləşmələrinin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı vəhşiliklərindən, sülh danışıqlarının vəziyyətindən, münafişənin həlli yollarından, böyük dövlətlərin məsələ ilə bağlı yürütdükləri siyasətdən və s. geniş surətdə bəhs etmişdir. Tədqiqatçı Qarabağ münafişəsində ümumən Azərbaycanı haqlı və zərərcəkən, Ermənistanı isə işğalçı və təcavüzkar tərəf kimi göstərsə də, İran dövlətinin rəsmi mövqeyindən çıxış edərək, respublikamızın müstəqillik illərində yürütdüyü qərbəyönümlü xarici siyasət kursunu tənqid atəşinə tutur, Azərbaycanın ayrı-ayrı siyasətçilərinə və siyasi qüvvələrinə qarşı bəzi ittihamlar səsləndirir.

Əsərin “Nəticə” hissəsində əsas etibarilə Qarabağ münafişəsi nəticəsində yaranmış vəziyyət nəzərdən keçirilir və dəyərləndirilir. (səh. 533-538).

Kitabın “Əlavələr” hissəsində əsas etibarilə Qarabağın XX əsrdəki demografik, etnik və sosial-iqtisadi vəziyyətinə dair cədvəllər, xəritələr (səh. 539-546), Qarabağın tarixinə dair müxtəlif şəkillər, o cümlədən Xocalıda ermənilər tərəfindən öldürülmüş azərbaycanlı uşaqların fotosəkləri yer almışdır (səh. 572-582).

İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı zəngindir. Müəllif araşdırmalar zamanı 500-ə qədər tarixi, coğrafi və ədəbi mənbədən, elmi əsərdən, və məqalədən istifadə etmişdir. O, Qarabağın tarixinə dair antik qaynaqları, ərəb və fars məxəzlərini, klassik azərbaycanlı və erməni müəlliflərin əsərlərini, avropalı səyyahların və diplomatların xatirələrini, müxtəlif rəsmi sənədləri tədqiq etmiş, eyni zamanda çağdaş tədqiqatçıların, o cümlədən də Azərbaycan alimlərinin əsərlərindən faydalanmışdır (səh. 547-571).

Əsərin sonunda şəxs adları, yer adları, elat, tayfa, sülalə, soy və məzhəb adları üzrə geniş indekslərə yer verilmişdir (səh. 583-626).

Monoqrafiyanı mütaliə etdikcə, Qarabağın tarix boyunca istər coğrafi, istərsə də iqtisadi, siyasi və mədəni anlamda Azərbaycana aid olduğu bariz şəkildə göz özündə canlanır. Bəzi ziddiyyətli və nöqsanlı məqamlarına baxmayaraq, həm mövzunun aktuallığı və kitabın zəngin faktiki materiallara malik olması səbəbindən, həm də ümumiyyətlə tariximizin və Qarabağ konfliktinin qonşu ölkənin elm xadiminin nəzərində necə göründüyünü izləmək baxımından P.Z.Şahmərəsinin “Qarabağnamə” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə və nəşr edilməsinin faydalı olacağı qənaətimizdir.